

Ks. Krzysztof KOŚCIELNIAK
Papiaska Akademia Teologiczna w Krakowie

CHRZEŚCIJAŃSKIE PIŚMIENNICTWO ARABSKIE PRZED MAHOMETEM I JEGO WPŁYW NA ISLAM*

Najstarsze zachowane teksty chrześcijańskie w języku arabskim – zostawiając na boku inskrypcje – powstały w połowie VIII wieku¹. Zatem czy chrześcijanie Arabowie przed pojawieniem się islamu używali języka arabskiego do wyrażania bogatej rzeczywistości życia religijnego? Czy dysponujemy dostatecznymi źródłami pozwalającymi na postawienie w tej materii jakichkolwiek twierdzeń lub hipotez?

CHRZEŚCIJAŃSTWO WŚRÓD ARABÓW PRZED ISLAMEM

W pierwszych wiekach chrześcijaństwa Arabowie zamieszkiwali nie tylko Arabię właściwą, lecz również byli obecni w strefie rzymskiej, zwanej *Limes Arabicum*² i na pustyni Syro-Mezopotamskiej³. Chrześcijaństwo zaczęło docierać do Arabów w II wieku, umocniło się w III, a rozszerzyło się znacznie w IV i V stuleciu, obejmując duży obszar geo-

* Niniejszy artykuł jest znacznie rozszerzoną wersją moich badań pt. *Quelques remarques sur la littérature pré-islamique arabe chrétienne*, które będą opublikowane w „Roczniku Orientalistycznym” 2004.

¹ Por.: R. Haddad, *Trinité divine chez les théologiens arabes*, Paris 1985, s. 11; G. Garf, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur*. Vol. 2: *Die Schriftsteller bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts*, Città del Vaticano 1947, s. 3–7; 104; K. Samir, *Une apologie arabe du christianisme d'époque Umayyade?*, „Parole d'Orient” 16:1990–1991, s. 85–106; tenże, *Religion et culture en Proche-Orient arabe*, „Proche Orient Chrétien” 39:1989, s. 273; K. Kościelniak, *Tradycja muzułmańska na tle akulturacji chrześcijańsko-islamskiej od VII do X wieku*, Kraków 2001, s. 199; P. Houry, R. Caspar, *Bibliographie du dialogue islamo-chrétien. Auteurs chrétiens de langue arabe (VII–X siècles)*, „Islamochristiana” 1:1975, s. 152–169; J. Nasrallah, *Dialogue islamo-chrétien. À propos de publications récents*, „Revue des Études Islamiques” 46:1978, s. 128–146.

² Por.: R. Dussaud, *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'islam*, Paris 1955, s. 21–47; M. F. von Oppenheim, *Die Beduinen*, Bd. 2: *Palestina*, Wiesbaden 1945, s. 4–7.

³ Por.: R. Dussaud, *La pénétration des Arabes en Syrie avant l'islam...*, s. 71–118; M. F. von Oppenheim, *Die Beduinen*, Bd. 1: *Syrien*, Wiesbaden 1939, s. 280–281.

graficzny: rzymską prowincję Arabię, tereny przygraniczne z Persją aż do i Arabii Południowej. Chrześcijaństwo dotarło do plemion nomadów⁴. Znaczną liczbę chrześcijan wśród przedislamskich Arabów poświadcza Al-Ġāḥiẓ (776–869):

Z chwilą przyścia islamu, Arabowie znali dwóch królów: ġassanidzkiego i lachmiczkiego, obydwóch chrześcijańskich [...]. Chrześcijaństwo rozprzestrzeniło się pośród większości Arabów, za wyjątkiem Mudar, którzy go nie przyjęli. Jednak sami Mudar żyjący w al-Ĥirze [...] byli chrześcijanami. Ponadto chrześcijaństwo przyjęli królowie plemion arabskich: Laḥm, Ġassān, al-Hāriṭ b. Ka‘b z Naġran, Qudā‘a, Tayy oraz inne liczne klany i plemiona⁵.

Kościół pośród Arabów przed powstaniem islamu był dobrze zorganizowany. Miał własną hierarchię, metropolie, biskupstwa oraz wspólnoty monastyczne. Słabością tego chrześcijaństwa były jednak podziały związane z zagadnieniami trynitarnymi. Bez wchodzenia w szczegóły, można przyjąć, że chrześcijanie arabscy w perskiej strefie wpływów, aż do Jemenu należeli do Kościoła nestoriańskiego. Arabowie przynależący do Kościoła melkickiego zamieszkiwali przede wszystkim Syrię, Palestynę i pogranicza bizantyjsko-perskie. Wreszcie monofizytyzm szerzył się zarówno pośród Arabów w Syrii i Mezopotamii, jak również w Arabii południowej⁶.

Paradoksalnie nie zachował się ani jeden chrześcijański rękopis arabski sprzed działalności Mahometa, ukazujący aktywność teologiczną czy życie liturgiczne chrześcijan-Arabów⁷.

CHRZEŚCIJAŃSKIE INSKRYPCJE POŁUDNIOWOARABSKIE

Cała południowoarabska literatura, którą dziś dysponujemy, jest epigraficzna – wryta w kamieniu, drewnie i metalu. Stanowi dziedzictwo wysoko rozwiniętych cywilizacji w Jemenie. Inne materiały piśmienni-

⁴ Por.: J. R y c k m a n s, *Le christianisme en Arabie du Sud préislamique*, [w:] *L'Oriente cristiano nella storia della civiltà*, Roma 1964, s. 413–454; tenże: *La persécution des chrétiens himyarites au sixième siècle*, Istanbul 1956; I. S h a h i d, *The Martyrs of Nadjran. New Documents*, Bruxelles 1971; K. K o ś c i e l n i a k, *Dwadzieścia wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej*, t. I: *Arabia starożytna. Chrześcijaństwo w Arabii do Mahometa*, Kraków 2000; F. N a u, *Les Arabes chrétiens de Mésopotamie et de la Syrie du VIIe au VIIIe siècle*, Paris 1933; R. D e v r e s s e, *Arabes-Perses et Arabes-Romains, Lakmides et Ghassanides*, „Vivre et penser” 2:1942, s. 263–307; H. C h a r l e s, *Le christianisme des Arabes nomades sur le limes et dans le désert syromésopotamien aux alentours de l'hégire*, Paris 1936; C. D. G. M ü l l e r, *Kirche und Mission unter den Arabern in vorislamischer Zeit*, Tübingen 1967.

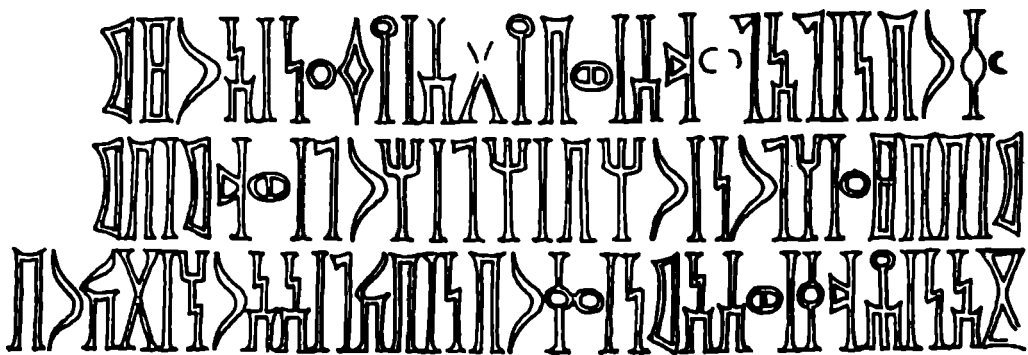
⁵ Por. A l - Ġ a ḥ i z, *Radd 'alā-n-Naṣārā*, [w:] *Tree Essays*, ed. J. Finkel, Cairo 1925, s. 15.

⁶ Por. J. S p e n c e r T r i m i n g h a m, *Christianity among the Arabs in Pre-Islamic time*, London–New York 1979, s. 125–307.

⁷ Por. G. G r a f, *Geschichte der christlichen arabischen Literatur...*, vol. 1, Città del Vaticano 1944, s. 27–51.

cze, być może używane do zapisu poezji, relacji historycznych i transakcji handlowych, zaginęły zupełnie. Zatem jedynie inskrypcje – choć zazwyczaj lapidarne – stanowią dla badaczy jedno z podstawowych źródeł do dziejów królestw południowoarabskich. Świadczą one również o istnieniu chrześcijańskiego piśmiennictwa arabskiego przed narodzinami islamu.

W tym miejscu należy koniecznie dokonać rozróżnienia pomiędzy inskrypcjami południowoarabskimi i północnoarabskimi. Różnica uwidacza się nie tylko w zapisach tekstów: chodzi o dwie odrębne grupy języków w ramach rodziny semickiej. Pomiedzy licznie zachowanymi inskrypcjami południowoarabskimi⁸, inskrypcje chrześcijańskie stanowią nikły ułamek procenta (większość z nich to teksty wyryte ku czci królów czy też poświęcone politeistycznej religii).

Przykład niechrześcijańskiej inskrypcji południowoarabskiej. Tekst z Rahabu.

W naszych badaniach najważniejsze są dwie, bez wątpienia chrześcijańskie inskrypcje. Pierwsza z nich, datowana na rok ok. 535, została wykonana w epoce Sumyafa' Ašwa' wicekróla Etiopii, który okupował południową Arabię po śmierci żydowskiego władcy Dū-Nuwāsa⁹. Tekst (*Istanbul 7608 bis*; w dawnym muzeum osmańskim: O.M. 281) kończy się w następujący sposób:

W imię Miłosiernego [Rāhman] i Jego Syna Chrystusa [Krestos] Zwycięskiego [gali-bān] i Ducha Świętego [wa nafs qudus]¹⁰.

⁸ J. Halévy był pierwszym Europejczykiem po wyprawie Eliusza Gallusa z 24. roku przed Ch. Uczony ten odwiedził Nağrān w północnym Jemenie w latach 1869–1870 i odnalazł 685 inskrypcji z 37 miejscowości. W latach 1882–1894 Glaser zorganizował cztery ekspedycje naukowe do Jemenu i zebrał ok. 2000 napisów. Kolejne inskrypcje odkrywały belgijskie i amerykańskie ekspedycje naukowe w latach 1950–1952. Dzisiaj niemal każdy dzień badań przynosi odkrycia nowych inskrypcji. Pomocą w zorientowaniu się w tym bogatym materiale służy m. in. G. L. Hardin, *An Index and Concordance of Pre-Islamic Names and Inscriptions, Near and Middle East* 8, Toronto–Buffalo 1971.

⁹ Dū-Nuwās zapisał się w historii jako okrutny prześladowca chrześcijan na początku lat dwudziestych VI wieku. Najbardziej wstrząsającym i znanym nam epizodem z jego działalności była straszliwa rzeź chrześcijan z Nağranu.

¹⁰ Tekst ten prezentują: F. Hommel, *Arabie – histoire. L'Arabie avant l'islam*, [w:] *Encyclopédie de l'islam*, t. 1, Leiden–Paris 1913, s. 383; R. Hadad, *Trinité divine chez les théologiens arabes...*, s. 13.

Nietrudno zauważyć, że jeden z elementów chrześcijańskiego znaku krzyża – „Ojciec”, w tej najbardziej podstawowej formule trynitarniej wyrażony został terminem *Rāḥman*. Słowo to używa z upodobaniem Koran, który zapożyczył je prawdopodobnie ze środowiska chrześcijańskiego. Termin ten zarezerwowano dla Boga jako ekwiwalent *Allāha*¹¹. Odnośnie do określenia „Duch Święty” naukowcy są zgodni, że wyrażenie: *wa nafs qudus* (*w-nfs-qds*), było bez wątpienia używane synonimicznie do słowa *rūḥ*. Czy taka identyfikacja jest uprawniona? Zgodnie z muzułmańską nauką o dwóch duszach, *nafs* jest duszą, którą Bóg zostawia człowiekowi po śmierci, niejako „duszą cielesną”. Z kolei *rūḥ* jest duszą, którą Bóg odbiera człowieka w chwili narodzin, a odbiera w chwili śmierci po to, by ją oddać przy zmartwychwstaniu. Należy jednak pamiętać, że *nafs* i *rūḥ* we wczesnomuzułmańskiej literaturze miały identyczne znaczenie ludzkiego ducha, anioła lub dżinna¹², a wśród chrześcijan arabskich terminy te służyły do wyrażania rzeczywistości trynitarniej Boga, jako ekwiwalenty biblijnego πνεῦμα i παράκλητος. Zatem utożsamianie *nafs* i *rūḥ* może być niepewne jedynie dla tych, którzy spoglądają na tę identyfikację, to znaczy nakładając późniejsze kategorie islamskie na rozumienie terminów z okresu przedmuzułmańskiego. Chrześcijańską identyfikację *nafs* i *rūḥ* potwierdza druga, niezwykle ważna w naszych poszukiwaniach, inskrypcja relacjonująca zniszczenie tamy w Ma'rib, odkryta i opublikowana przez J. Glasera, a datowana na lata 657 i 658, czyli według chronologii chrześcijańskiej na lata 542 i 543 po n. Ch.¹³ Tekst rozpoczyna się następująco:

Z siłą i łaską Miłosiernego nad Miłosiernymi [*Raḥmān*] i Jego Mesjasza i Ducha Świętego [*w-rḥ-qds*], ta inskrypcja pamiątkowa została wyryta na kamieniu dla Abrahę, zarządcy króla Aksūm Ramḥīsa Zibaymāna [lub: Zu-bi-Yamana?], króla Saba'a i Dū Raydāna, Hadramautu i Yamānat, i jego Arabów z gór i równin¹⁴.

Te dwa teksty – mimo że są tak bardzo lapidarne – przekazują nam niezwykle istotne informacje na temat bogactwa terminologii trynitarniej. I tak, *Raḥmān* jest używany na oznaczenie Boga Ojca; Jezus jest nazywany „Synem”, „Chrystusem Zwycięskim” i „Mesjaszem”; osobę Ducha Świętego wyrażają terminy *nafs* i *rūḥ*. Szczególnie interesująca jest identyfikacja *Raḥmāna* z „Ojcem”, ponieważ dzisiaj obserwuje się tendencje

¹¹ Szerzej na ten temat zob.: J. J o m i e r, *Le nom divin „Rāḥman” dans le Coran*, [w:] *Mélanges Luis Massignon*, vol. 2, Damas 1957, s. 361–381.

¹² Por. K. K o ś c i e l n i a k, *Al-qiyāma – zmartwychwstanie w nauce islamu*, „Resovia Sacra” 6:1990, s. 100–101.

¹³ Por. J. M. S o l á S o l é, *La inscripción Gl. 389 y los comienzos del monoteísmo en Sudarabia*, „La Muséon” 72:1959, s. 197–206; J. G l a s e r, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Marib*, Berlin 1897.

¹⁴ Zob. tekst tej inskrypcji w: F. H o m m e l, *Arabie – histoire. L'Arabie avant l'islam...*, s. 383.

uznawania słowa *Raḥmān* za typowo islamski termin. Tymczasem wspomniane inskrypcje świadczą, że *Raḥmān* był używany przez chrześcijan Arabów przed pojawieniem się islamu. Zresztą nie tylko w okresie przedmuzułmańskim, termin ten stosowano jeszcze w średniowieczu, o czym świadczy np. chrześcijański papirus z serii Schott-Reinhardt¹⁵:

فولد الرحمن كلمته وروحه

„Zrodził Bóg Ojciec [*Raḥmān*] swojego Syna i swego Ducha”.

O nośności chrześcijańskiego terminu *Raḥmān* świadczy zapożyczenie go przez Mahometa, który uczynił z niego jedno z podstawowych określeń Boga w swojej teologii. Odbyło się to jednak na zasadzie wybiórczości, ponieważ – jak wiadomo – Mahomet zdecydowanie sprzeciwił się trynitarniej koncepcji Boga (Koran XVIII 5; V 17, 23; IX 30–31).

CHRZEŚCIJAŃSKIE INSKRYPCJE PÓLNOARABSKIE

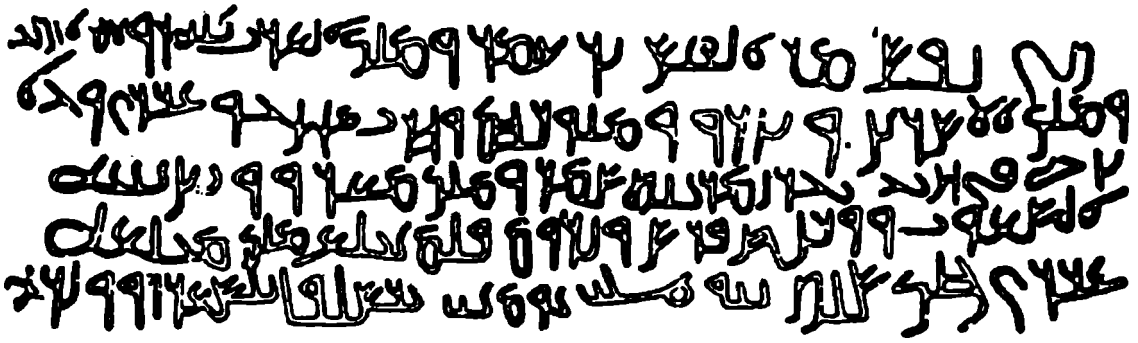
Obecnie dysponujemy wieloma tysiącami inskrypcji w języku południowoarabskim. Tymczasem inskrypcje w języku północnoarabskim z okresu przedislamskiego stanowią wielką rzadkość. Z kilku racji zasługują one na szczególne potraktowanie. Po pierwsze, niektóre z nich zapisane zostały pismem, które jest bliskie grafii klasycznego języka arabskiego. Po wtóre, są one reprezentowane zaledwie przez kilka przykładów ukazujących ewolucję zapisu od aramejskiego do arabskiego¹⁶. Wreszcie znaczna część spośród nich posiada charakter chrześcijański, albo powstawała w kontekście oddziaływania tej religii.

Do najstarszych inskrypcji północnoarabskich należą trzy niechrześcijańskie graffiti na murach świątyni w Ramm na Synaju, powstałe ok. roku 300 po n. Ch.¹⁷ Jednakże o wiele bardziej interesująca jest inskrypcja z an-Namāry (Syria) z roku 328 po n. Ch., która jest ważnym świadectwem w połowie drogi ewolucji od zapisu aramejskiego do arabskiego klasycznego. Jest to oryginalny zapis z tendencją do ligatur, wzorowany na piśmie nabatejskim, z którego wywodzi się kursywa arabska.

¹⁵ Zob. papirus – Schott-Reinhardt 438, f. b, linia 15; fragment ten opublikował R. H a d d a d, *Trinité divine ches les théologiens arabes...*, s. 13.

¹⁶ Por. K. S. Ğ u b u r i y y, *Mawsū'at al-haṭṭi al-'arabī, Al-Ḥaṭṭu al-kūfiyyu, ta'rīḥuhu, 'anwā'uhu, taṭawwuruḥu, namādiḡuhu*. T. 5: *Dār wa maktabat al-hilāl*, Lubnān 1999, s. 5–35.

¹⁷ Por. C. R a b i n, *'Arabiyya, II. La langue littéraire*, 1: *L'arabe classique*, [w:] *L'Éncyclopedie de l'Islam*, t. 1, Leyde–Paris 1960, s. 582; J. F. H e a l e y, *Nabataen to Arabic: Calligraphy and script development among the pre-Islamic Arabs*, „Manuscripts of the Middle East” 5:1990–1991, s. 41–52.

Inskrypcja z an-Namāry (328 po n. Ch.).

Niezwykle istotny tekst dla badań nad ewolucją języka arabskiego.

Chociaż wielu Nabatejczyków mówiło po arabsku, to jednak w Nabatei używano oficjalnie pisma i języka aramejskiego. Wyżej przedstawiona inskrypcja Imru al-Qaysa z an-Namāry¹⁸ jest bardzo interesująca, ponieważ zapis inskrypcji można analizować zarówno na gruncie transpozycji aramejskiej, jak i arabskiej:

1. תי נפש מראלקיש בר עמרו מלך אלערב כלה דו אשר אלתג
2. ומלך אלאשרין ונזרו ומלוכהם והרב מחגו עכדי וגא
3. בזגי (?) פי חבג נגרון מדינת שמר ומלך מעדו ובין בניה
4. אלשעוב ווכלהן פרשו לרום פלם יבלע מלך מבלעה
5. עכדי הלך שנת 223 יום 7 בכשלול בלשעד [ד] וולדה

1. في نفس امرء القيس بن عمرو ملك العرب كله ذو أسر التاج
2. وملك الاسدين ونزارو وملوكهم وهرب محجو (lub مذ حجو) عكدي وجاء
3. بزجاي (lub بزجي) في حبيج (lub جبيج) نجران مدينت شمير وملك معدو وبين بنيه
4. الشعوب وוכלهن فارسو لروم فلم يبلغ ملك مبلغه
5. عكدي هلك سنت 223 يوم 7 بكسلول بالسعد ذو ولده

Transliteracja tej inskrypcji przedstawia się następująco¹⁹:

1. t-y-n-f-s m-r-'-l-q-y-s b-r 'm-r-w m-l-k '-l'-r-b k-l-h d-w-'-s-r
'-l-t'-ğ
2. w-m-l-k '-l'-s-d-y-n w-n-z-r-w w-m-l-w-k-h-m w-h-r-b m-d-h-ğ-w
'-k-d-y w-ğ-'
3. b-z-g-y f-y-h-b-g n-ğ-r-'-n m-d-y-n-t š-m-r w-m-l-k m-'-d-w w-n-
z-l b-n-h
4. '-š'-w-b w-w-k-l-h-m f-r-s-w l-r-w-m f-l-m y-b-l-ğ m-l-k m-b-l-ğ-h
5. '-k-d-y h-l-k s-n-t 223 y-w-m 7 b-k-s-l-w-l b-l-s-'-d d-w w-l-d-h

¹⁸ Opublikowana przez: R. Dussaud, F. Macler, *Mission dans les régions désertiques de la Syrie Moyenne*, Paris 1903, s. 314–315.

¹⁹ Transliterację tej inskrypcji zamieścił: J. Danecki, *Gramatyka języka arabskiego*, Warszawa 1994, s. 82.

Przekład inskrypcji²⁰:

1. *Oto grób Imru al-Qaysa, syna Amra, króla wszystkich Arabów, który założył koronę [nosił diadem],*
2. *króla dwóch plemion Asad i Nizār oraz ich królów. Zmusił Mud ħiğ, by uciekali po dziś dzień. Przyszedł*
3. *pokonać Nagrān, miasto Šammaru, i króla plemienia Ma'addytów. Ustanowił swoich synów*
4. *nad narodami. Wyznaczył ich nad Persją i Rzymem. Żaden król nie osiągnął tego, co on [nie przystąpił jego chwały]*
5. *po dziś dzień. Umarł roku 223 dnia 7 kislūla. Niech będzie szczęśliwe jego potomstwo!*

Inskrypcja jest przykładem kształtującego się zapisu arabskiego i wymienia ludy zamieszkujące region. Nie wchodząc w szczegółową analizę inskrypcji²¹, warto podać jeden ciekawy przykład geografii regionu. Mianowicie wyrażenie نجران مدينه شمر/نجران مدينه شمر można łatwo zidentyfikować ze słynnym miastem Nağran, które blisko dwa wieki później stało się areną krwawych prześladowań chrześcijan przez Dū-Nuwāsa. Nie sposób jednak wywnioskować, czy wspomniany Imru' al-Qays znał chrześcijaństwo. Wspomniany król tonie w mroku tajemnicy. Późniejsze źródła arabskie nie podają wielu informacji na temat wydarzeń z pierwszej połowy IV wieku, a historycy greccy zasadniczo nie pisali o wszystkich potyczkach na wschodniej granicy Imperium Rzymskiego²².

Co się tyczy wprost północnoarabskich inskrypcji chrześcijańskich, dysponujemy kilkoma tekstami. Najpierw są to dwie inskrypcje arabsko-greckie: pierwsza z Zabadu²³, datowana na rok 512 po n. Ch., i druga z Leğā w Harrānie z roku 568²⁴. Ponadto w Umm-al-Ġimmāl znajduje się jeszcze jedna niedokładnie datowana inskrypcja, pochodząca z drugiej połowy VI wieku²⁵.

²⁰ Tłumaczenie: J. Danecki, *Gramatyka...*, s. 82–83. W nawiasach dodałem propozycje nieco odmiennego przekładu niektórych słów i zwrotów.

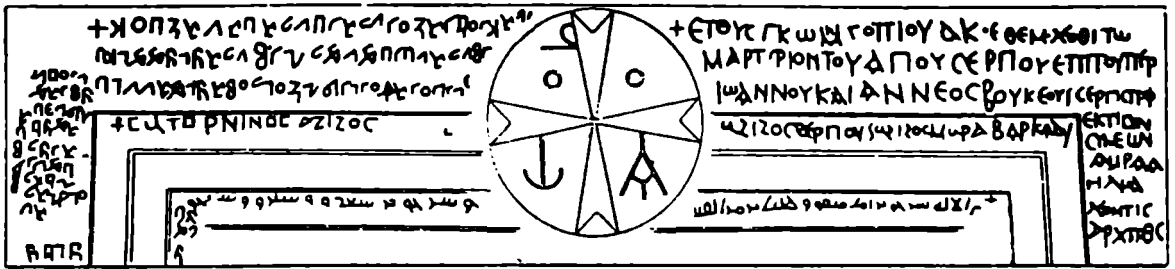
²¹ Szerzej na ten temat zob.: J. Danecki, *Gramatyka...*, s. 83–84.

²² Imiona władców arabskich pojawiają się dopiero później, np. Ἀμορκ w roku 476.

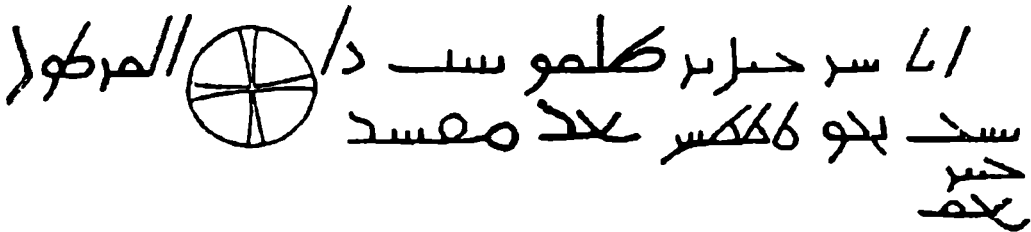
²³ Zob. tę inskrypcję w: K. S. Ġuburiyy, *Mawsū'at al-ħaṭṭi al-'arabi, Al-Ĥattu al-kūfiyyu...*, s. 33.

²⁴ Zob. tę inskrypcję tamże, s. 34.

²⁵ Por. R. Dussaud, F. Macler, *Mission dans les regions désertiques...*, s. 324; E. Littmann, *Osservazioni sulle iscrizioni di Harran e di Zebed*, „Rivista degli Studi Orientali” 4:1911/1912, s. 193–198; C. Rabin, *'Arabiyya, II. La langue littéraire. T. 1: L'arabe classique...*, s. 582.

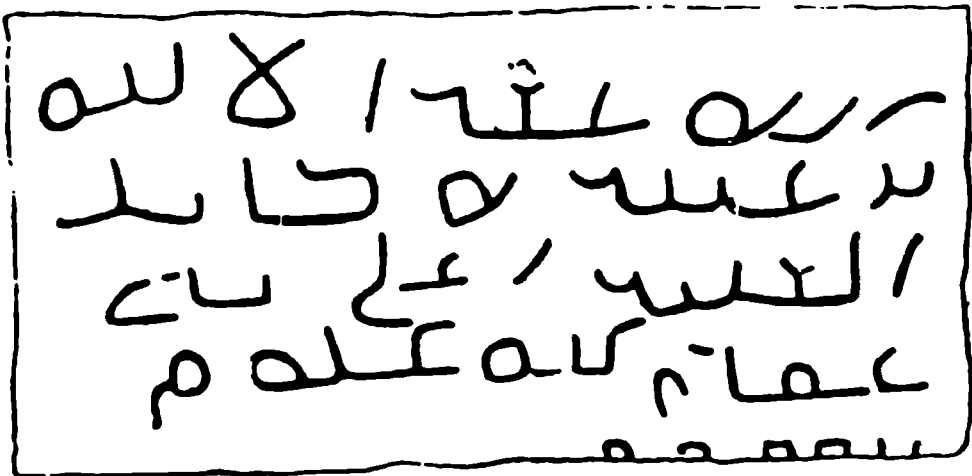

Chrześcijańska inskrypcja z Zabadu z roku 512.

Chrześcijańska inskrypcja z Harrānu z roku 568.

Nie będę szczegółowo analizować wyżej przedstawionych inskrypcji z powodu ograniczonych możliwości prezentacji w ramach artykułu. Poprzestanę jedynie na stwierdzeniu, że mają one wybitnie kommemoratywny charakter. O ich niewątpliwie chrześcijańskim charakterze świadczą różne elementy i okoliczności: towarzysząca napisom symbolika krzyża, pochodzenie (zamieszczone zostały w kościołach), występowanie obok tekstu greckiego itd. Nie wszystkie wspomniane elementy związane są z każdą z wymienionych inskrypcji, niemniej występująca ich jakaś część pozwala na chrześcijańską identyfikację. Aby oddać styl tych inskrypcji, dla przykładu przedstawię transliterację i tłumaczenie tekstu z Umm-al-Ğimmāl²⁶.

Chrześcijańska, niedatowana inskrypcja z Umm-al-Ğimmāl z drugiej połowy VI wieku.

²⁶ Zob. tę inskrypcję w: K. S. Ğuburiyy, *Mawsū'at al-ħaṭṭi al-'arabī...*, s. 35; K. Kościelniak, *Dwadzieścia wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej...*, s. 99; odczyt tekstu za: H. Haarmann, *Universalgeschichte der Schrift*, Frankfurt 1991, s. 320.

Transliteracja omawianej inskrypcji: ‘-l-h ġ-f-r’ (g-y-’-r-’) l-’-l-j-h b-n ‘-b-j-d-h- k-’-t-b ’-l-h-l-j-d (’-l-h-b-r) ’-’-l-j b-n-j ‘-m-r-j-s-(l-w) ‘-l-(j-)h m-n (j-q-r-w-h), pozwala na następujące tłumaczenie: *O Boże! [udziel] pomocy Ułaihowi, synowi Ubaida, pisarzowi z al-Hulaid [lub al-Habir], najszlachetniejszemu z Banū ‘Amr. Niech modli się za niego ten, kto czyta!*

Oprócz wspomnianych już napisów, znamy tekst jeszcze jednej chrześcijańskiej inskrypcji arabskiej z okresu przedislamskiego – tablicę kamienną znajdującą się w kościele królowej Hind w al-Hirze, pochodzącą z roku ok. 560. Oryginał tej inskrypcji uległ zniszczeniu, ale na szczęście skopiował ją historyk muzułmański Al-Bakrī²⁷:

بنت هذه البيعة هند بنت الحارث بن عمرو بن حجر الملكة بنت الاملاك
وام الملك عمرو بن المنذر أمة المسيح وام عبده وأبنة عبده في زمن ملك
الأملاك خسرو انوشروان وفي زمن افرانيم الأسقف فالاله الذي بنت له هذه
البيت يغفر خطيئتها ويترحم عليها وعلى ولدها ويقبل بها ويقومها الى
إبانة الحق ويكون الاله معها ومع ولدها الدهر الدهر

Najciekawszy fragment tej inskrypcji głosi: *Ten kościół zbudowała Hind, córka [króla] Al-Hārīta b. Amr b. Huġr, królowa, córka królów i matka króla Amra b. al-Mundira, służebnica Chrystusa [dosł. Mesjasza] i matka Jego sługi, córka Jego sługi panującego króla nad królami Chosrau Anūširwāna i obecnego biskupa Efrema [...].*

Powyższy tekst potwierdza chrześcijański charakter al-Hiry. I chociaż stolica Lachmidów nie osiągnęła tak wysokiego poziomu jak aramejsko-arabska cywilizacja Petry czy Palmiry, to jednak miała zdecydowanie większe zasługi w procesie kształtowania się klasycznego języka arabskiego. Albowiem w tych pierwszych królestwach, mimo że wśród rządzących byli Arabowie, dominował język aramejski. Przeciwnie, w chrześcijańskiej al-Hirze arabski był językiem używanym na co dzień w mowie i piśmie. Więcej, przekaz Ibn Rusty potwierdza, że Kurajczycy, z których wywodził się Mahomet, przejęli sztukę pisania i „fałszywą wiarę” (czyli dla muzułmanów chrześcijaństwo) właśnie z al-Hiry²⁸. Widać wyraźnie, że ośrodek ten posiadał duże wpływy w ówczesnym świecie arabskim. Wszystko wskazuje na to, że klasyczny alfabet arabski zainspirowali po raz pierwszy misjonarze chrześcijańscy, podobnie jak wiele innych alfabetów wschodnich. N. Abbot stwierdza, że ta inspiracja miała miejsce w al-Hirze lub w Ambar²⁹.

²⁷ Por. Abu ‘Ubaid al-Bakri, *Das geographische Wörterbuch (Mu‘jam mā ‘sta‘yam)*, hrsg. von F. Wüstenfeld, Bd. 1, Göttingen 1876, s. 364.

²⁸ Por. Ibn Rustah, *Al-A‘lāq an-Nafisa*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1892, s. 192, 217.

²⁹ Por. C. Rabīn, *‘Arabiyya, II. La langue littéraire, 1: L’arabe classique...*, s. 582.

ARABSKIE TŁUMACZENIA BIBLIJ

Arabowie z plemienia Ġassān i chrześcijanie z al-Hiry dysponowali przynajmniej częściowymi tłumaczeniami Ewangelii. Również na długo przed powstaniem islamu używali słowa Allāh, które nie jest terminem czysto muzułmańskim³⁰. Czy możemy jednak mówić o tego rodzaju przekładach, skoro obecnie nie dysponujemy żadnym przykładem tłumaczenia Biblii na język arabski przed powstaniem islamu?

Baumstark stwierdza, że najstarszą księgą w języku arabskim nie był Koran, ale liturgiczne księgi chrześcijańskie, które niestety zaginęły³¹. Dla uzasadnienia tej tezy autor daje przykład praktyki misjonarzy chrześcijańskich, stosowanej powszechnie w starożytności, szczególnie zaś na Wschodzie. Mianowicie, zawsze na początku działalności misyjnej nie tłumaczono całej Biblii, ale najbardziej istotne jej fragmenty. Tego rodzaju pragmatykę można zaobserwować na przykładzie ewangelizacji Gotów, Egipcjan, Aramejczyków, Ormian, Abisyńczyków oraz wśród ludów nawracanych przez nestorian w Azji³². Wydaje się, że analogia ta jest zupełnie przekonująca, ponieważ w przeciwnym razie należałoby uzasadnić, dlaczego w przypadku Arabów, najbliższych sąsiadów Palestyny, misjonarze chrześcijańscy zastosowali zupełnie odmienną metodę. Ponadto częściowe tłumaczenia Biblii potwierdza Koran, w którym spotykamy reminiscencje Starego i Nowego Testamentu³³. Wreszcie niektóre średniowieczne manuskrypty arabskie Biblii są tłumaczeniami pochodzącymi z okresu przedislamskiego³⁴. Jednym z nich jest fragment psalmów stylizowany na charakter grecki. Analiza tego rodzaju tekstów, przepro-

³⁰ Por. G. B r é m o n d, *Berbères et Arabes*, Paris 1950, s. 87.

³¹ Por. A. B a u m s t a r k, *Das Problem eines vorislamischen christlichen-kirschlichen Schrifttums in Arabischer Sprache*, „Islamica“ 4:1931, s. 562–575.

³² Zob. np.: B. M. M e t z g e r, *The Christianization of Nubia and the Old Nubian Version of the New Testament*, „Studia Patristica“ 7:1964, s. 531–542; B. M. M e t z g e r, *Early Arabic Versions of the New Testament*, [w:] *On Language, Culture and Religion in Honor of Eugene A. Nida*, edd. M. Black, W. A. Smalley, The Hague 1974, s. 157–168.

³³ Por. W. R u d o l p h, *Die Abhängigkeit des Qorans von Judentum und Christentum*, Stuttgart 1922; A. M i n g a n a, *Syriac Influence on the Style of the Qur'ani*, „Bulletin of the John Rylands Library – Manchester“ 11:1927, s. 77–98; T. A n d r a e, *Der Ursprung des Islams und das Christentum*, Uppsala 1926; D. M a s s o n, *Le Coran et la révélation judéo-chrétienne*, t. 1–2, Paris 1958; K. K o ś c i e l n i a k, *Złe duchy w Biblii i Koranie. Wpływ demonologii biblijnej na koraniczne koncepcje szatana w kontekście oddziaływań religii starożytnych*, Kraków 1999, s. 312–335; 348–362; *Die pseudoepigraphischen Traditionen in die koranische Dämonologie*, [w:] *Sprawozdania z posiedzeń komisji naukowych Polskiej Akademii Nauk*, t. XLIII/1, Kraków 2000, s. 53–56; J. D. T h y e n, *Biblia i Koran: Synopsa wspólnych tradycji*, tł. M. D z i e k a n, Warszawa 2002.

³⁴ Por. A. B a u m s t a r k, *Das Problem eines vorislamischen christlichen-kirschlichen Schrifttums in Arabischer Sprache...*, s. 562–575.

wadzona przez A. Baumstark, dowodzi, że zawierają one język arabski z wieloma naleciałościami dialektalnymi. Taki styl uznaje się za typowy dla chrześcijańskiej literatury arabskiej³⁵.

CHRZEŚCIJAŃSCY POECI ARABSCY

Była już o tym mowa, że ważną rolę w kształtowaniu klasycznego języka arabskiego odegrali chrześcijanie z al-Hiry z królestwa Lachmidów³⁶. Do pierwszych poetów piszących po arabsku tradycja muzulmańska zalicza Zayda ibn Hamāda (ok. 500 po Ch.) i jego syna, poetę ‘Adīgo, którzy byli chrześcijanami właśnie z al-Hirā (Agānī II, 100–102)³⁷. Z tradycji muzulmańskiej dowiadujemy się również o działalności w Arabii poety i oratora chrześcijańskiego Qussa ibn Sā‘ida al-Iyādī, domniemanego biskupa Nağram (zm. ok. 612)³⁸. Sam Mahomet miał słuchać w młodości jego kazań. Tradycja ta od dawna frapowała historyków i orientalistów. Pozostaje bez odpowiedzi pytanie, czy ów Qussa ibn Sā‘ida al-Iyādī był naprawdę biskupem (niektórzy – co nie wydaje się słuszne – wątpią, czy nawet był chrześcijaninem, czy tylko jednym z coraz liczniejszych w VI wieku w Arabii zwolenników monoteizmu). Inni widzą w jego działalności echa ebionizmu. Istnieje też hipoteza, że pewien nieznan bliżej biskup Nağran przeszedł do przysłów i opowieści ludowych ze względu na elokwencję i z czasem został utożsamiony z Qusą ibn Sā‘idem³⁹.

³⁵ Por. C. Rabin, *‘Arabiyya, II. La langue littéraire, 1: L’arabe classique...*, s. 583.

³⁶ Por. M. van Esbroeck; *Arabie, III. Langue et littérature*, [w:] *Dictionnaire Encyclopédique du christianisme ancien*, ed. A. di Bernardino, t. 1, Paris 1990, s. 203; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, Berlin 1899, s. 232; K. Kościelniak, *Dwadzieścia wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej...*, s. 99–100; M. Höfner, *Arabien*, [w:] *Reallexikon für Antike und Christentum*, hrsg. von Th. Klauser, t. 1, Stuttgart 1950, s. 582–583.

³⁷ Por. F. Gabrieli, *‘Adī ibn Zaid, il poeta di al-Hīrah*, „Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei” 3:1948, s. 81–96.

³⁸ Na ten temat zob.: M. Dziekan, *Quss ibn Sā‘ida al-Iyādī. Legenda życia i twórczości; próba biografii i krytyczna edycja tekstów*, Warszawa 1997; tenże, *Quss ibn Sa‘ida w teologicznej literaturze szyitów-imamitów*, „Rocznik Muzulmański” 3:1995, s. 11–18; tenże, *Quss ibn Sa‘ida in Shicite Imamite Rheological Literature*, „Rocznik Orientalistyczny” 50:1995 nr 2, s. 87–94; tenże, *Quss ibn Sa‘ida al-Iyadi (VI w. n. e.) i mechanizmy mitologizacji w literaturze wczesnego islamu*, „Przegląd Religioznawczy” 3:1997, s. 3–12.

³⁹ Por.: R. Aigrain, *Arabie*, [w:] *Dictionnaire d’histoire et de géographie ecclésiastique*, ed. A. Baudrillart, t. 1, Paris 1912, kol. 1253; A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, Bd. 1, Berlin 1869, s. 43–45; D. S. Margoliuth, *Mohammed and the Rise of Islam*, London–New York 1905, s. 43; H. Lammens, *Le berceau de l’islam*, vol. 1, Roma 1914, s. 253.

Nie możemy przeceniać wpływu chrześcijaństwa lachmiddzkiego na poetów arabskich przed powstaniem islamu. L. Cheiko w swojej niezwykle ciekawej książce: *Le christianisme et la littérature chrétienne en Arabie avant l'islam*⁴⁰, przedstawił znaczną liczbę autorów arabskich, którzy mieliby być chrześcijanami. W rzeczywistości, mimo niezaprzeczalnych walorów tego dzieła, L. Cheikho stosował zbyt ogólne kryteria. Często na ich podstawie możemy jedynie wskazywać na pewne tendencje monoteistyczne u niektórych pisarzy doby przedmuzułmańskiej, ale bez możliwości rozstrzygnięcia, czy byli chrześcijanami. C. Hechaimé po przeprowadzeniu dogłębnych badań najważniejszych utworów literackich okresu przedmuzułmańskiego zostawił nam niezwykle przydatne dane w formie tabeli:

Krytyczne zestawienie poetów arabskich,
którzy według L. Cheikho byli chrześcijanami⁴¹

	Poeci staroarabscy	CH	PCH	CH?	NCH
1.	'Abīd ibn al-Abras				+
2.	'Adī ibn Zayd	+			
3.	Al-Afwah al-Awdī				+
4.	'Alqama ibn 'Abada				+
5.	'Amr ibn Kulthūm		+		
6.	'Amr ibn Qamī'a				+
7.	'Antara ibn Šaddād				+
8.	Al-A'šā			+	
9.	Aws ibn Haġar				+
10.	Bišām ibn Qays		+		
11.	Durayd ibn aš-Šimma				+
12.	Al-Hāriṭ ibn Ḥilliza				+
13.	Ḥātim at-Ṭ'ā'i				+
14.	Al-Ḥirniq				+
15.	Muraqqiṣ al-Akbar				+
16.	Muraqqiṣ al-Aṣġar				+
17.	Al-Musayyab ibn 'Alas				+
18.	Al-Mutalammis				+
19.	An-Nabiġa-d-Dubayānī				+
20.	Salāma ibn Ġandal				+
21.	Ṭarafa				+

⁴⁰ Por. L. Cheikho, *Le christianisme et la littérature chrétienne en Arabie avant l'islam*, t. 1–2, Beyrouth 1912–1919.

⁴¹ Por. C. Hechaimé, *Luis Cheikho et son livre «Le christianisme et la littérature chrétienne en Arabie avant l'islam»*, Beyrouth 1967, (szczególnie s. 183).

22.	Umayya ibn Abī-ṣ-Ṣalt			+	
23.	Umru' al-Qays				+
24.	'Urwa ibn al-Ward				+
25.	Zuhayr ibn Abī Sulmā				+

Oznaczenia skrótów:

CH – z całą pewnością chrześcijanin

PCH – prawdopodobnie chrześcijanin

CH? – niewielkie szanse, że mógł być chrześcijaninem

NCH – nie chrześcijanin

Widać, że „chrystianizacja” wielkiej liczby poetów przedmuzułmańskich nie jest uprawniona. Należy jednak wystrzegać się zbyt pochopnych wniosków. Mianowicie, nie możemy wnioskować o rozmiarze chrystianizacji Arabii wyłącznie na podstawie liczby chrześcijańskich pisarzy staroarabskich. Trzeba bowiem wziąć pod uwagę znaczenie poetów arabskich w społecznościach beduińskich, którzy niejednokrotnie zajmowali się magią i kultem politeistycznym. Z tego względu wielu poetów było związanych z wielobóstwem⁴², a przecież niejednokrotnie w tym samym klanie przywiązanym do tradycyjnych wierzeń pojawiali się chrześcijanie.

CZY ISTNIAŁY SYRYJSKIE TŁUMACZENIA Z ARABSKIEGO?

Biorąc pod uwagę znaczenie i oddziaływanie kultury syryjskiej, wydaje się, że przekłady ze syryjskiego na arabski stanowiły normalną pragmatykę. Tymczasem I. Shahid utrzymuje, że znany nam z wersji syryjskiej apel o pomoc dla chrześcijan z Naḡrān (prześladowanych przez Ǧu Nuwāsa, skierowany do współwyznawców z Egiptu lub Antiochii) był oryginalnie napisany po arabsku⁴³. Odnośnie do prześladowań ok. 525 roku król żydowski Himjaru, Ǧu Nuwās, który okupował Naḡrān dał wybór mieszkańcom pomiędzy apostazją albo śmiercią. Chrześcijanie z Naḡrānu wezwali na pomoc swych braci w wierze z Północy. Świat chrześcijański, to znaczy Bizancjum i jego satelita Etiopia, odpowiedziały, wysyłając ekspedycję przeciw Ǧu Nuwāsowi⁴⁴. Analizując ten apel o pomoc, I. Sha-

⁴² Warto dodać, że we wczesnym islamie – kiedy walciono zaciekle z politeizmem – uważano, że szatan, jako jeden z dżinów, był natchnieniem poetów, czarowników i wieszczków. Por. K. Kościelniak, *Złe duchy w Biblii i Koranie...*, s. 189.

⁴³ Por. I. Shahid, *The Martyrs of Nadjran*, Louvain 1971, s. 192.

⁴⁴ Na temat prześladowań w Naḡrān i wojny przeciw Ǧu Nuwāsowi zob.: J. Rycmans, *La persécution des chrétiens himyarites au sixième siècle*, Istanbul 1956; tenże, *Le christianisme en Arabie du Sud préislamique*, [w:] *L'Oriente cristiano nella storia della civiltà*, Roma 1964, s. 413–454; I. Shahid, *The martyrs of Nadjran...*; I. Shafid, *Nadjran*, [w:] *Encyclopédie de l'islam*, t. 8, Leiden–Paris 1993, s. 873–874; K. Kościelniak, *Dwadzieścia wieków chrześcijaństwa w kulturze arabskiej...*, s. 114–118; C. D. G. Müller, *Kirche und Mission unter den Arabern in vorislamischer Zeit...*, s. 11–14.

hid stwierdza, że listy wysłane z Nağrānu zostały napisane po arabsku, ale teksty oryginalne zaginęły; zachowały się jedynie tłumaczenia syryjskie. Wspomniany autor twierdzi, że do ich zapisu używano języka północno-arabskiego, a nie himjaryckiego z Arabii południowej⁴⁵.

* * *

Z całą pewnością istniały manuskrypty chrześcijańskie w języku arabskim przed Mahometem, które niestety nie zachowały się do naszych czasów. Obecnie dysponujemy niewielkim zasobem chrześcijańskich świadectw w języku arabskim z okresu przedislamskiego. Mimo to nie ulega wątpliwości, że chrześcijanie z Arabii i Syro-Mezopotamii – co najmniej wiek przed Mahometem – używali tego języka w liturgii do wyrażenia myśli teologicznej i być może w oficjalnej korespondencji. Do takiego twierdzenia prowadzą szczegółowe analizy chrześcijańskich inskrypcji południowo- i północnoarabskich, badania porównawcze Biblii i Koranu, twórczość niektórych poetów przedmuzułmańskich oraz studia nad najstarszymi arabskimi rękopisami Biblii, które, mimo że zostały przepisane we wczesnym średniowieczu, zdradzają archaiczne formy, typowe dla najstarszych tłumaczeń Biblii na języki orientalne z IV–V wieku. Pomijając wiele szczegółowych ustaleń, niniejsze poszukiwania prowadzą do następujących wniosków:

1. Islam prawdopodobnie zapożyczył ze słownictwa chrześcijan-Arabów dwa podstawowe terminy dla teologii muzułmańskiej: *Rahmān* i *Allāh*.

2. Grafia klasycznego języka arabskiego narodziła się w środowisku chrześcijańskim przy wydatnej pomocy misjonarzy syryjskich w Syro-Mezopotamii (pośród Lachmidów i Gassanidów), co potwierdzają chrześcijańskie inskrypcje północnoarabskie.

3. Niewielka liczba chrześcijańskich inskrypcji arabskich, którą dziś dysponujemy, wynika z potęgi świetnie rozwiniętych kultur: greckiej i syryjskiej. Miały one wiele do zaoferowania środowisku Arabów i właśnie od nich nomadowie uczyli się zapisu swego języka.

4. Najstarszym tekstem leżącym u początków klasycznego języka arabskiego być może nie był Koran, ale częściowe tłumaczenia Biblii na użytek liturgiczny.

Nawet jeśli niektóre punkty niniejszej prezentacji mogą być dla pewnych badaczy dyskusyjne, nie da się podważyć wielkiego znaczenia chrześcijańskiej literatury arabskiej przed narodzinami islamu dla formowania teologii muzułmańskiej i grafii klasycznego języka arabskiego.

⁴⁵ Por. I. S h a h i d, *The Martyrs of Nadjran...*, s. 242–250.

LA LITTÉRATURE ARABE CHRÉTIENNE PRÉ-ISLAMIQUE
ET SON L'INFLUENCE SUR L'ISLAM

R é s u m é

Cet article présente la littérature arabo-chrétienne avant l'islam, c'est-à-dire les inscriptions sud et nord arabes chrétiennes, le problème de la traduction ancienne de la Bible en arabe, et les limites de la poésie arabe chrétienne. Nos recherches nous permettent de formuler les conclusions suivantes:

1. Bien que les textes arabes chrétiens pré-islamiques ne soient pas nombreux, nous pouvons constater, que la langue arabe était utilisée par les Arabes chrétiens avant l'islam dans leur vie religieuse.

2. L'islam a emprunté à la langue chrétienne deux termes fondamentaux de sa théologie: *Rahmān* et *Allāh*.

3. La graphie de l'arabe classique commença parmi les chrétiens arabes en Syro-Mésopotamie (Lakhmides et Ghassanides), comme en le témoignent les inscriptions nord-arabe.

4. L'existence d'un petit nombre d'inscriptions et d'autres textes chrétiens en arabe avant l'islam on peut l'expliquer par une forte influence des cultures et des langues grecque, syriaque et ge'ez (ethiopiens).

5. En comparaison avec les Grecs, les Syriens et les Ethiopiens, les Arabes du Nord – comme les représentants de la culture nomade – n'avaient pas beaucoup de savants.

6. Le plus ancien texte en arabe classique n'est pas le Coran, mais les traductions partielles de la Bible pour l'usage liturgique.

Même si quelques points de cette présentation peuvent être discutables, la grande importance de la littérature arabe chrétienne pré-islamique est sans doute indubitable surtout par son influence sur la théologie musulmane et par la formation de la graphie arabe classique.